

Андрій Острянко

**ІСТОРІЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
НА СТОРІНКАХ “ЗАПИСОК НІЖИНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ”**

Історія окремих територій та регіонів повсякчас привертає особливу увагу дослідників. Їх дослідження на певному етапі становлення історичної науки перетворились на самостійний історичний напрям. Фундаментальна розробка проблем регіональної історії України була започаткована наприкінці XIX ст. київською школою В. Антоновича.¹ Теоретичне обґрунтування необхідності розробки подібних проблем було здійснене М. Грушевським, який, продовжуючи традиції київської школи у вітчизняній історіографії, вивів “формулу”, що відображає цілісність та водночас багатоаспектність історичного процесу. Наявність, на думку вченого, двох зрізів у історичному процесі - горизонтального і вертикального - уможливило студіювання окремих територій з урахуванням географічних, комунікаційних і соціальних чинників для створення суцільного образу економічного, соціального, культурного, політичного і національного розвитку.² Власне розробка проблем регіональної історії стала важливою ознакою діяльності більшості наукових осередків в Україні. Одним з центрів дослідження Північного Лівобережжя натоді стала ніжинська історична школа, яка посідала помітне місце у вітчизняній історії кінця XIX - початку XX ст.

Вона сформувалася у стінах Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька у Ніжині. Інфраструктура цієї школи на етапі її формування включала кафедру історії Інституту та Історико-філологічне товариство, яке діяло при ньому з 1894 р. Професори М. Аристов, М. Бережков, М. Лілеєв, В. Ляскоронський, Г. Максимович, В. Савва перетворили історію України в окремий напрям історичних досліджень, а згодом і в навчальну дисципліну. У післяреволюційний період Історико-філологічний інститут було реорганізовано у Ніжинський інститут народної освіти. 1922 р. при ньому було створено Науково-дослідну кафедру історії культури та мови. У складі секції української та російської історії цієї кафедри працювали молоді вчені, які репрезентували нову генерацію ніжинської історичної школи - А. Єршов, В. Євфимовський, М. Петровський, В. Фесенко. Завдяки їхнім зусиллям дослідження української історії у цей період підносяться на новий рівень. Крім того, при Інституті було відкрито Наукове товариство краєзнавства й Історико-архівний гурток, які разом з Науково-дослідною кафедрою стали складовими частинами інфраструктури школи на етапі її розквіту.

Неабияку роль у становленні цього напрямку відіграли часописи, в яких значною мірою було оприлюднено науковий доробок його представників. У

1877-1920 рр. побачили світ 33 томи “Известий Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине”. Водночас, протягом 1896-1916 рр., було видано 10 томів “Сборника Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко в Нежине”. Ця видавнича традиція збереглася і за нових умов - у 1925 р. було започатковано видання “Записок Ніжинського інституту народної освіти”.

Перша книга “Записок” побачила світ у 1925 р. Того ж таки року вийшли ще чотири випуски часопису у двох книгах. Надалі, аж до 1930 р., щорічно з’являлася чергова книга цього видання. Після перетворення у 1931 р. Ніжинського інституту народної освіти в Інститут соціального виховання щорічник видавався під назвою “Записки Ніжинського інституту соціального виховання”.

Перші п’ять книг часопису вийшли за редакцією професора В. Резанова. Згодом беззмінним редактором був М. Петровський, завдяки якому побачили світ VI-XII числа “Записок”. У редагуванні останніх двох книг йому допомагали Є. Воробйов та В. Бутко. Обсяг однієї книги часопису коливався від 150 до 350 сторінок. Книги I, II-III, IV-V було видруковано накладом 75 примірників у канцелярії інституту на склографі. Решта випусків часопису друкувалась у Ніжинській державній друкарні “Нове село” накладом 300 (книги VI, XI) та 350 примірників (книги VII-X, XII).

У “Записках” було вміщено цілу низку статей з вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. Ніжинські науковці у своїх розвідках частогусто звертались до проблем історії Північного Лівобережжя. Серед них помітне місце посідають дослідження М. Петровського, знаного фахівця з історії України доби Гетьманщини. Так, у першій же книзі “Записок” він опублікував статтю “До історії міста Ніжина”.³ У ній дослідник спробував з’ясувати час появи і первісне місцезнаходження Ніжина. Для цього він звернувся до праць М. Бережкова, М. Василенка, Ф. Гумілевського, М. Карамзіна, О. Лазаревського, М. Максимовича, В. Модзалевського, які вважали, що сучасний Ніжин існує на місці літописного Уненежа. Водночас М. Петровський дійшов висновку про неможливість остаточного роз’яснення цієї проблеми без залучення археологічних матеріалів. М. Петровський також опублікував на сторінках “Записок” декілька розвідок, присвячених видатним діячам Гетьманщини. Так, у роботі “Три Поповичі (з української просопографії XVII в.)”⁴, він висвітлив трагічні долі Івана Аврамовича Поповича - чернігівського полковника, Івана Поповича - паволоцького полковника, який підняв повстання проти поляків і гетьмана П. Тетері, за що був покараний ним на смерть, та Івана Олексійовича Поповича - хорунжого, а згодом бунчужного гетьмана І. Брюховецького. Особливу увагу дослідник приділив участі Чернігівського полковника Івана Поповича - тестя ніжинського полковника Василя Золотаренка - у подіях, пов’язаних з Чорною Радою 1663 р. у Ніжині.

Інший ніжинський історик А. Єршов у статті “До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв.” подав цікаві відомості про життя цих ремісничих корпорацій. Вона складається з трьох розділів: I) Цехові повинності на Лівобережжі у XVII-XVIII вв.; II) Конфлікти між цехами та козацькою старшиною; III) Утечі з цехів. Проаналізувавши у першому розділі юридичні підвалини існування таких ремісничих об’єднань, автор дійшов висновку, що різні погляди можновладців на цехи, їх характер та мету діяльності спричиняли зміни у політиці щодо них, передусім стосовно визначення повинностей. Наведений у другому розділі розвідки архівний матеріал засвідчив наявність порушень цехових прав і

привілеїв з боку старшини. На думку автора, причини такого безправного становища цехів полягали у слабкому розвитку міст та міського самоврядування, відсутності врегульованих норм відносин між ними та козацькою адміністрацією. У третьому розділі А. Єршов розглянув наслідки знищення цехових привілеїв, що разом з підвищенням конкуренції з боку купецтва, ростом відособленого ремісництва, виникненням та розвитком мануфактурної промисловості призвели до ускладнення становища цехів у XVIII ст. На основі архівних матеріалів дослідник висвітлив процес втечі ремісників з цехів, який набув поширення у XVIII ст.⁵

Окрему групу у “Записках” складають публікації, присвячені становленню історичних студій у Північному Лівобережжі. На перше місце серед них слід поставити статтю М. Петровського “До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)”.⁶ Спираючись на вже наявні докази авторства Романа Ракушки-Романовського, обґрунтовані у розвідках В. Романовського та О. Оглобина, М. Петровський шукає нові докази цього факту. Водночас він рішуче відкинув версію про авторство Федора Коробки і Самійла Зорки. Поряд з цим М. Петровський звертається до оцінки твору, як історичного джерела. Визнаючи його кращим серед козацьких літописів, автор переконаний, що літопис Самовидця не можна вважати першорядним джерелом з історії України. На підтвердження цієї тези М. Петровський наводить численні приклади розходжень повідомлень літопису із свідченнями тогочасних документів. Факти, які оприлюднив М. Петровський у своїй статті, згодом увійшли до його великої монографії на цю тему.⁷ У розвідці “До історії Руїни” М. Петровський спростував легенду, наведену С. Величком. Спираючись на архівні матеріали, вчений довів, що розгром військ Яна Казимира І. Брюховецьким під Глуховом у 1664 р. мав місце хіба що в уяві літописця.⁸

А. Єршов присвятив спеціальну студію джерелам “Летописного повествования о Малой России” О. Рігельмана.⁹ Уважно вивчивши тексти двох редакцій твору О. Рігельмана та зіставивши їх з текстом “Краткой летописи Малой России”, виданої В. Рубановим у 1777 р., вчений встановив, що О. Рігельман у другій редакції свого твору використав близько 60 повідомлень з книги В. Рубана. Продовжуючи історіографічні студії, А. Єршов оприлюднив статтю “Про літописні джерела історичних праць С. Лукомського”.¹⁰ Увагу автора привернули посилання С. Лукомського на загадковий “певний руський літопис”. А. Єршов довів, що ця умовна назва застосовувалась щодо усіх старовинних літописів, авторство яких не було встановлене.

Цікавою є стаття аспіранта В. Фесенка “Ніжинщина в новітній історіографії (1917-1928)”¹¹. У вступній частині дослідник зробив стислий огляд історії регіону, причому звернув увагу лише на ті події та проблеми, які були предметом студіювання представників ніжинської історичної школи, зокрема історія цехів (сфера наукових зацікавлень А. Єршова), доба Гетьманщини (дослідження М. Петровського, Г. Максимовича, М. Бережкова, М. Лілеєва), аграрні відносини у XIX ст. (студії В. Дубровського), вітчизняна історія XX ст. (роботи В. Євфимовського, В. Фесенка, М. Лілеєва, О. Карпеко, М. Куїса). У основній частині автор схарактеризував літературу, присвячену історії Ніжинщини, яка з'явилась протягом післяреволюційного десятиліття. Він звернувся до робіт М. Грушевського, А. Верзилова, П. Тутковського, П. Клименка, М. Слабченка, В. Модзалевського, О. Гермайзе та ін. З-поміж інших В. Фесенко акцентував увагу й на студіях ніжинських науковців

Г. Максимовича, М. Петровського, А. Єршова та ін.

Певну увагу представники ніжинської історичної школи приділяли археографічним публікаціям. Головним чином у додатках до розвідок, опублікованих у “Записках”, М. Петровський оприлюднив низку документів з історії Гетьманщини: лист гетьмана І. Брюховецького до царя з-під Коропа, донесення І. Перхурова і К. Хлопова з-під Новгорода-Сіверського 1664 р.¹², повідомлення К. Христофорова 1670-1671 рр., тестамент С. Адамовича,¹³ розповідь гетьмана І. Мазепи про елекцію на полковництво Переяславське у 1690 р.¹⁴ Крім того, він надрукував уривок із щоденника свого вчителя проф. М. Бережкова про події 1905 р. у Ніжині.¹⁵ А. Єршов у додатку до розвідки “До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв.” навів три скарги цехів середини XVIII ст., виявлені у Харківському центральному історичному архіві.¹⁶

На сторінках “Записок побачили світ кілька студій з історії Ніжинської вищої школи, яка була центром вищої освіти та науки на території Північного Лівобережжя від початку XIX ст. Зокрема, С. Ніконов, звертаючись до історичного минулого вузу, слушно зауважив, що “... Нежинский Институт, как одно из миниатюрных по объему и одно из самых простых по структуре высших учебных заведений, легче всякого другого мог подвергаться всяким экспериментам в духе времени”¹⁷, і саме тому протягом усього свого існування він зазнав значних змін статусу і напрямків діяльності. Підсумовуючи післяреволюційну роботу інституту, його директор С. Порада особливо відзначив той факт, що “часи після Жовтневої революції позначилися в історії Інституту значним розвитком наукового життя”¹⁸, незважаючи на окремі “помилки” дослідників.

Саме ці “помилки” відіграли не останню роль у тому, що в 1930 р. було ліквідовано Науково-дослідну кафедру історії культури та мови - форпост ніжинської історичної школи¹⁹, а остаточно нищівного удару їй завдали репресії 30-х рр., які остаточно знекровили цей перспективний науковий осередок.

Отже, на сторінках “Записок” представники Ніжинської історичної школи висвітили широкий комплекс проблем історії Північного Лівобережжя. Особливе зацікавлення дослідників викликала доба Гетьманщини. У методологічному відношенні студії ніжинських вчених засвідчили вплив, з одного боку, лівобережної школи О. Лазаревського, а з іншого - наукових шкіл В. Антоновича та М. Грушевського. Втім вони спромоглися здійснити низку цілком оригінальних досліджень, що не втратили свого наукового значення і в наш час.

Джерела та література:

- 1 Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). - Брянск, 1997-228 С.
- 2 Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. -С. V-VI.
- 3 Записки Ніжинського інституту народної освіти (далі - Записки НІНО). - Ніжин, 125. - Кн. 1. -С. 184-204.
- 4 Записки НІНО. - Ніжин, 1927. - Кн. VII. -С. 3-15.
- 5 Записки НІНО. - Ніжин, 1926. - Кн. VI. - С. 81-124; Записки НІНО. - Ніжин, 1929. - Кн. IX. - С. 123-136.
- 6 Записки НІНО. - Ніжин, 1926. - Кн. VI. - С. 1-80.
- 7 Петровський М. Нариси історії України XVII - початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). - Харків, 1930. - 452 С.
- 8 Записки НІНО - Ніжин, 1928. - Кн. VIII. - С. 12-31.
- 9 Єршов А. “Летописное Повествование о Малой России” О. Рігельмана і “Краткая Летопись Малой России”, видана В. Рубаном // Записки НІНО. - Ніжин, 1927. - Кн. VII. -С. 178-192.
- 10 Записки НІНО.-Ніжин, 1928. - Кн. VIII. - С. 105-116.

- 11 Записки НІНО. - Ніжин, 1929. - Кн. IX. -С. 92-104.
- 12 Петровський М. До історії руїни // Записки НІНО,-Ніжин, 1928. - Кн. VIII. -С. 27-31.
- 13 Петровський М. З матеріалів до історії м. Ніжина // Записки Ніжинського інституту соціального виховання (далі - Записки Соцвиху). - Ніжин, 1932. - Кн. XII. - С. 72-73.
- 14 Петровський М. До історії полкового устрою гетьманщини // Записки НІНО. - Ніжин. 1929. - Кн. IX.-С. 72-73.
- 15 Петровський М. З матеріалів до історії м. Ніжина // Записки Соцвиху. - Ніжин, 1932. - Кн. XII. -С. 103-109.
- 16 Записки НІНО. - Ніжин, 1929. - Кн. IX. -С. 134-136.
- 17 Никонов С. М. От привилегированного лицея к пролетарскому ВУЗу (К 105-й годовщине Нежинского Института Народного Образования) // Записки НІНО. - Ніжин, 1925. - Кн. 11-1 11. - С. 91.
- 18 Порада С. Ніжинські інститути на XV роковини Жовтня // Записки Соцвиху. - Ніжин, 1932. - Кн. XII. - С.LV
- 19 Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України. -Ф. 166. -Оп. 6. - Спр. 4647. - Арк. 187.

